

Karel Müller

Inovace – vědění – instituce:
k výzvám současné doby

**Inovace – vědění – instituce:
k výzvám současné doby**

Karel Müller

Recenzovali: PhDr. Jan Balon, Ph.D.
prof. Ing. Milan Žák, CSc.

Vydala Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum
www.karolinum.cz
Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
První vydání

© Univerzita Karlova, 2017
© Karel Müller, 2017

Příprava monografie byla podpořena z prostředků programu
PRVOUK P 19, Interdisciplinární sociální vědy,
a programu PROGRES Q 20, Kultura společnosti

ISBN 978-80-246-3669-6
ISBN 978-80-246-3695-5 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum 2017

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Úvod	7
1. Inovace – předmět sociálněvědních bádání a agenda politického rozhodování	15
1.1 Průkopnická úloha ekonomických věd při studiu zdrojů a efektů inovací	17
1.2 Neoschumpeterovská interpretace národních inovačních systémů	24
1.2.1 Statistická šetření inovujících firem; obraz inovačních prostředí a jejich institucionálních aspektů	30
1.2.2 Národní inovační systém v evropeizačním kontextu	35
1.3 Koncepce sociální produkce a její uplatnění při studiu inovací	43
1.4 Koncepce ekonomiky založené na věděni a diskuse o „novém ekonomickém řádu“	53
2. Zdroje a formy moderního věděni	65
2.1 Moderní věděni a společnosti založené na moderním věděni – rámec výkladu	69
2.2 Rozdílné interpretace kontextu formování vědy jako adekvátní a převládající formy moderního věděni	70
2.3 Evoluce forem sebereflexe moderního věděni o společnosti z pohledu sociologie věděni	81
2.3.1 Pozitivní tradice sociálněvědního zkoumání	84
2.3.2 Fenomenologická tradice sociálněvědního zkoumání	90
2.3.3 Posttradiční formy věděni: dvě, tři či více poznávacích kultur na univerzitách?	99
2.4 Moderní věděni v prostředí liberálně demokratického vládnutí	115
3. Pojetí instituce a institucionální rámec moderních společností	132
3.1 Instituce v pojetí sociálních věd a problémy analýzy institucí	135

3.2	Institucionální rámec moderních společností a problémy jeho transformace	153
3.3	Funkčně specifické instituce (sociální subsystemy) a cesty jejich změn	173
3.3.1	Institucionální změny v oblasti tvorby, uchovávání a využívání akademického vědění na univerzitách	177
3.3.2	Institucionální aspekty změn kapitalistických forem tržní koordinace	198
3.3.3	Institucionální změny v oblasti politiky: cesty politizace tvorby vědění a deliberace politiky	211
3.3.3.1	Trendy a formy demokratizace současných moderních společností	214
3.3.3.2	Perspektiva deliberativního rámce liberálně demokratické politiky	228
4.	Společnost vědění v medializovaném a globalizovaném světě	234
4.1	Proměny forem vědění a jednání v medializované společnosti	238
4.2	Institucionální změny v kontextu nadnárodních a globalizujících sil	246
4.3	Důvěra v podmínkách individualizovaných, složitých a vysoce organizovaných společností	259
	Závěrečné shrnutí	268
	Bibliografie	288
	Summary	296
	Rejstřík	299

Úvod

Jak vyplývá již z názvu monografie, souvisí její záměr s analýzou aktuálních problémů současných západních společností. Těmito problémy se chci zabývat v souvislosti s inovačními aktivitami, zdroji moderního vědění a institucionálním rámcem současných společností. V každodenním laickém vědění je vztah inovací a institucí chápán jako protikladný. Inovace sledují změnu a instituce stabilizují sociální poměry. Obdobnou zkušenost má každý, kdo prosazuje jakoukoliv novotu ve svém sociálním prostředí: střetává se s odporem, musí „bojovat“, aby změnu prosadil. Významnou okolností tohoto napětí je skutečnost, že vědění, které vede tvorbu inovací, a vědění, které poskytuje institucím stabilitu, je obvykle málo veřejně dostupné nebo je často skryto, což ztěžuje porozumění míře jeho institucionální vázanosti i otevřenosti k jiným institucím.

V této studii sleduji předpoklad, že vztahy mezi inovačně orientovaným jednáním a institucemi jsou vzájemně podmíněné, že se obě instance vzájemně ovlivňují. Inovační jednání a inovace vytvářejí tlak na instituce a jejich změnu, ale současně jsou institucionálním rámcem podporovány a tvarovány. Vzájemnost tohoto vztahu pak zprostředkovávají vědění a komunikace, které prostřednictvím inovací umocňují funkce institucí, ale také je problematizují a představují platformu, na které se hledá rovnováha mezi tlakem ke změně a tíhnutím k sociální uspořádanosti. Klíčovým tématem této studie je stav institucionálního rámce současných (moderních) institucí. Badatelským záměrem k řešení je pak analýza prostředků a prostředí, které ovlivňují institucionální změny současných společností. Analytické poznatky o fungování inovačních systémů a studium forem moderního vědění představují poznávací rámec, který využívám pro studium předpokladů a forem institucionálních změn.

Studium a tematizace vztahů mezi inovační aktivitou a změnami moderních institucí má určitou podporu v poznatkovém zázemí

společenských věd. Rozmach sociálněvědních poznatků souvisí obecně s rozvojem moderních společností, s osvícenským projektem modernity, který počítá s emancipační úlohou nového (vědeckého) vědění, které by mělo pravdivě reflektovat nejen aktuální stav ve společnosti, ale i její usilování o svobodu. Změny v poměrech svobody nelze dosáhnout bez vědění o svobodě a změny vědění o společnosti a svobodě jsou podmíněny usilováním lidí a společnosti o svobodu; nedostatek takto utvářeného vědění pak vede obvykle ke krizi moderních společností – toto je imperativ projektu modernity a jeho osvícenské orientace, který zde chci sledovat, a to právě s ohledem na jeho současné peripetie.

Již zakladatelé sociologie a studií o společnosti si všimli, že spontánní revoluční změny a jejich nepříznivé důsledky vznikají z nedostatku vědění a zejména vědění o souvislostech mezi změnou a řádem. Badatelské úsilí klasických sociologů hledalo vysvětlení této souvislosti s ohledem na soubor výrazných sociálních změn, které se prosazovaly od 17. století, a označili je jako přechod od tradiční k moderní společnosti. Jejich úsilí přineslo důkladně interpretované poznání o modernizačních změnách – o rozvoji kapitalistických tržních institucí a obchodování, o industrializačních změnách, o formách vládnutí s ohledem na urbanizační procesy a budování národních států.

Přínosem klasického sociologického vědění bylo rozpoznání principů sebeorganizace a organizace, které umožňují koordinovat rozsáhlé sociální celky, jak k tomu došlo při budování národních států. Zkoumání sociálních jevů tak umožnilo formulovat pojem společnosti – charakterizovat uspořádanost sociálních celků, jejich části i spojující síly či integrující faktory. Jednotlivé části byly z klasického pohledu charakterizovány podle jejich vazby na lidské potřeby a podle sebeorganizujících a koordinačních principů, které se ve funkčně specifické oblasti prosazují. Tak vznikl i obrys institucionálního uspořádání společnosti, se kterým při analýze sociálních jevů stále pracujeme – společnost představuje celek složený z funkčně specifických subsystémů. Poselství klasiků o spojující síle funkčně specifických částí do společenského celku však není jednotné, a navíc je zatíženo představou o pokroku či smyslu dějin. Comte, Spencer, Marx, Weber nebo Durkheim hledali takovou univerzalizující sílu a interpretovali ji rozdílně. Dnes při absenci ideje pokroku nám zbývají k porozumění společnosti – pokud se chceme vyhnout pustošivé svévoli moci – jen lépe či hůře fungující instituce, porozumění důvodům jejich fungování a možnostem jejich změny při fungování neodůvodněném. Opětovně se tak do agendy sociologického bádání vrací otázka vztahu řádu a změny; tentokrát ovšem v dosti odlišných podmínkách.

Zkoumání současných institucionálních změn s ohledem na mohutnost jejich uspořádanosti a organizovanosti je však ztíženo řadou nových okolností. Sociální jevy jsou výrazně diferencované a individualizované a sdružování lidí do komplexnějších sociálních celků je mnohem náročnější. Nepřehlednost tohoto nároku dále komplikují procesy globalizace a pokles koordinační úlohy národních států. Další okolnost se týká důkladnějšího porozumění vrstevnatosti institucí. Dnes je již zřejmé, že pokles koordinující a stabilizující úlohy institucí nespočívá jen v jejich organizačních principech a v pojetí institucionální změny jako výzvy k reorganizaci. Institucionální změna se týká dalších jejich vrstev, které garantují oprávněnost a autonomii institucí. Jde o vrstvu lidsky praktikovaného a ověřitelného (habituálního) vědění a jeho potvrzení ve vrstvě zdůvodněných normativních závazností a pravidel. Úspěšnost institucionální změny pak z tohoto pohledu závisí na tom, zda se podaří reflektovat habituálně a normativně založené vědění, na jehož základě instituce koordinují aktivity v té či oné funkčně specifické oblasti, a na možnosti vystavit ho kritickému hodnocení.

Zde pak nastává řada praktických problémů. Habituálně a normativně založené vrstvy vědění jsou obvykle překryté předpokladem samozřejmosti a lidské neochoty o nich pochybovat nebo je takové vědění často skryto z mocenských důvodů. Kombinace obou reakcí pak napomáhá upevňovat obecnou představu, že instituce jsou univerzální či přirozené a nezměnitelné. Tato situace pak vede mnohé autory k předpokladu, že zkoumání institucí pomocí kritického pochybování je nesmírně náročné (snad srovnatelné s mravenčí aktivitou archeologa) nebo že se institucionální změny prosazují až v náhlém tlaku mezních okolností, což se podobá spíše chaotické evakuaci než promyšlenému jednání. V následné diskusi sleduji předpoklad institucionální reflexivity, podle něhož lze na habituální, normativní i koordinačně vázané vědění „uložené v institucích“ rozumně nahlédnout a tím i porozumět institucionální změně jako procesu transformace, tedy jako reflektované proměně kulturního založení i oprávnění institucí.

Studium institucionální reflexivity se musí vyrovnat s řadou předpokladů o povaze vědění, které je spojeno s každodenními praktikami jednání lidí, s hodnotícími hledisky, které uznávají a s normativními závazky, které uplatňují. Musí také čelit všeobecně přijímaným předpokladům, které vědění o hodnotách oddělují od faktického vědění. Tato distinkce je zakořeněna v řadě pojmových dvojic: v rozlišení mezi vědou a kulturou, mezi vědou a ideologií, mezi vysvětlujícím a rozumějícím diskurzem a konec konců i v rozlišení mezi teorií a empirií. Koncepce faktického

jako odděleného od hodnotících hledisek se obvykle a oprávněně zdůvodňuje spolehlivostí metody vědeckého zkoumání přírodních i společenských jevů, což umožňuje charakterizovat vědecké poznání jako faktickou pravdu či pravdu faktů. Protikladem světa faktů je pak v tomto pohledu svět klamu a iluzí, tedy nevědění. Tato představa však zužuje pohled na poznávací prostředky vědecké činnosti.

Jak je zřejmé z historie praktik vědeckého zkoumání, spolehlivost (faktičnost) vědeckého vědění se zdůvodňuje pravidly zkoumání, tedy metodickým zajištěním. Hodnotící úloha teorie pak v této počáteční interpretaci závisela na rozsahu empirického doložení. Od Popperovy reinterpretace smyslu a prostředků růstu vědeckého vědění se posiluje význam hodnotící úlohy teorie ve vztahu k empirickým poznatkům; také smysl vědeckého bádání je chápán spíše v eliminaci omylů než v hledání pravdy. Následné Kuhnovo rozpoznání kulturních předpokladů (paradigmatu) při formulování předmětu vědeckého zkoumání pak dotvrdilo, že růst empirického segmentu vědy je podmíněn nejen hodnotící a orientující úlohou teorií, ale i hodnotící úlohou teoretického přístupu, či paradigmatu. Rozšíření prostředků vědeckého bádání o regulující úlohu paradigmatu, které bylo nejprve doloženo na příkladu paradigmatického založení fyziky, bylo využito i při reflexi způsobu zkoumání společnosti. Vedlo k poznání, že vědy o společnosti hodnotí uplatňované teorie (přirozeně s jejich empirickým doložením) pomocí několika teoretických přístupů či paradigmat. Uvedená reflexe změn v prostředcích vědeckého zkoumání ukazuje, že protikladem faktického vědění není nepravda, ale hodnotící hlediska kulturní, ideologické, teoretické i paradigmatické povahy.

Důkladnější reflexe forem vědění, které se uplatňují v současných společnostech a jejich modernizačních ambicích, je prezentována ve druhé kapitole. Je zdůvodněna výše uvedeným nástinem poznatků o povaze institucionálních změn a zdrojích vědění, které je obsluhují. Důkladnější poznání forem vědění spojeného s institucionálními změnami je důležité zejména pro třetí kapitolu, která je věnována podrobnější analýze významných a vybraných institucí, má však v této monografii ještě další poslání. Studium institucionálně, tedy i habituálně a normativně vázaného vědění je podmíněno možnostmi a způsoby hodnotové analýzy, lépe řečeno možnostmi analýzy hodnotících hledisek uplatňovaných v jednání. Výrazný příspěvek k postupům hodnotové analýzy byl dosažen v oblasti etnografie a etnografických metod uplatňovaných v sociálněvědních oborech. Tento úhel pohledu je nezbytný pro porozumění změnám habituálně založeného jednání.

K tomuto zdroji hodnotové analýzy chci připojit další zdroj, který spočívá ve využití již výše naznačených změn v poznávacích prostředcích věd o společnosti. V jejich teoreticky orientovaném poznávacím segmentu, ve vztazích mezi uplatňovanými teoretickými přístupy/paradigmaty a mezi teoretickými koncepcemi dochází k „proniknutí“ do hodnotových orientací, což vede k reflexivitě či produkci „sociální faktičnosti“ v předmětné oblasti. Tento zdroj hodnotové analýzy považuji za adekvátní pro institucionální analýzu. Představuje také příspěvek k porozumění situaci sociálních vědců a jejich odpovědnosti nejen za metodicky vedené poznání studovaných jevů, ale i za hodnotově podmíněnou interpretaci témat a problémů, které volí ve svém výzkumu.

S ohledem na to, co bylo výše řečeno, lze uvést, že třetí a čtvrtá kapitola jsou zaměřeny na prezentaci poznatků o stavu současných institucí, zdrojích institucionální reflexivity a možnostech změn v uspořádání současných (moderních) institucí. Poskytnou čtenáři přehled argumentů, které jsou uplatňovány v diskusích o stavu institucionálního rámce současných společností. Zároveň zde sleduji teoretické hodnocení prezentovaných argumentů a poznatků. S ohledem na výše uvedený záměr využít toto poznávací pole pro hodnotovou analýzu, je výběr teoretických koncepcí i zde zaměřen na konkurující si koncepcce, jejich vázanost na rozdílná paradigmaty a dilemata sociálněvědního zkoumání. Relevantní dilemata jsou studována podle míry jejich „rozevřenosti“, podle možnosti jejich kombinací a v neposlední řadě i podle způsobu jejich osvojení jako konkretizovaných jevů nebo (obecnějších) symbolických vyjádření. Konkrétnější analýza paradigmatického zázemí studované teorie pak nejen ukáže, jaké hodnotové orientace jsou uplatňovány při tvorbě teorie, ale také soubor témat, která takovou analýzu podporují. Tak lze předložit nejen celistvý, ale i konkretizovaný obraz propojení hodnotícího a na skutečnost zaměřeného zkoumání.

Na tyto poznatky pak navazuje další ambice tohoto záměru: pomocí takto formované tematizace lze zkoumat, jak jsou pojmově a argumentačně tvarována témata jednotlivých teoretických koncepcí a zda se nabízí argumentace ve prospěch jejich sblížení (komplementarity) nebo rozvíření a protikladnosti. Paradigmaticky (kulturně) tvarované, tematicky založené a výzkumem podložené teoretické interpretace a poznatky věd o společnosti tak mohou poskytovat sociální fakticitu, která napomáhá porozumět prostředkům i překážkám pro dosahování shody v podmínkách mocensky diferencovaných, sociálně stratifikovaných a kulturně rozmanitých společenských prostředích. K tomu ještě dodávám, že pole dilemat, která budu studovat, se týkají zejména dilemat mezi jednáním

a strukturou, mezi konsenzem a konfliktem a jeho vlivem na způsob vládnutí a dilematu plynoucího ze závislosti lidské existence a sociálního sdružování na funkčně specifických oblastech – dilema pak spočívá v tom, jakou úlohu sehrávají ekonomické, politické nebo kulturní prostředky koordinace.

K výše představeným badatelským problémům a tématům je nutno doplnit komentář ke způsobu výkladu. Ten navazuje jednak na moji výzkumnou zkušenost, která byla ovlivněna výraznými kulturními otřesy v 60. letech 20. století v západoevropských zemích a jejich důsledky pro postavení a úlohu vědy ve společnosti a věd o společnosti zvláště. V posledně jmenované oblasti dochází k rozvoji řady tematicky orientovaných a mezioborových oblastí zkoumání (kulturní studia, genderová studia, environmentální studia). Mezi nimi je to také oblast studií vědy a techniky, jejíž vznik i vývoj jsem sledoval a v tomto zaměření jsem také organizoval svou výzkumnou aktivitu. Tato oblast byla původně ovlivňována historickou a filozofickou orientací; posléze zde převládly sociologicky a etnograficky orientované přístupy a později se také připojila ekonomická studia, a to v souvislosti s rozšířením tematiky vědy a techniky o problém inovací. Obsahová struktura studie je výrazně ovlivněna touto badatelskou zkušeností. Způsob výkladu reflektuje nároky na výzkumný postup: specifikuje badatelské problémy, k jejichž řešení chce přispět, a uplatňuje k tomu adekvátní postup.

Z řešených problémů jsou podstatné především tyto dva: jednak porozumění okolnostem změny institucionálního rámce současných (moderních) společností a dále rozšíření prostředků institucionální analýzy o prostředky analýzy hodnotové. Oba zvolené problémy ovlivnily orientaci mého výkladu zejména na teoretický rámec diskutovaných témat. Obvyklý postup od rámce teorie a jejího využití pro volbu badatelského problému a následnou specifikaci metodického postupu jsem sledoval s výraznějším soustředěním na studium paradigmatického založení teorií s předpokladem, že právě v této oblasti dochází k interakci mezi tvorbou vědecké faktičnosti a hodnotovými orientacemi. Z toho důvodu se také věnuji prezentaci podstatných charakteristik soutěžících a respektovaných teorií; protikladnost jejich interpretací pak umožňuje lépe porozumět tomu, jak řeší dilematickou povahu sledovaných jevů, resp. jaká témata a jaké argumenty uplatňují pro charakteristiku sledovaných dilemat a jaká témata a argumenty mohou indikovat jejich sblížení či komplementaritu. Respektované teoretické přístupy mají vždy empirickou oporu v praktikovaných výzkumech autorů a ve výzkumech kolegů, kteří akceptují teoretické interpretace vzorových autorů, což bylo pro mne garancí,

že diskutuji reálné problémy či klíčové prostředky konstrukce sociálních jevů. Takto orientovaný segment poznatků této studie chce reagovat na poznávací problémy sociálních věd a je adresován sociálněvědním badatelům. Předpokládám, že přehledná prezentace argumentů soutěžících teoretických koncepcí ve sledovaných oblastech (vědy, inovací, ekonomiky i politiky) může zaujmout kolegy orientující své bádání na dílčí sociální oblast a podnítit jejich zájem o další možné otázky pro jejich zkoumání.

Způsob výkladu je ovlivněn také mou učitelskou zkušeností a počítá též s využitím prezentovaného textu pro univerzitní výuku. To je také důvodem, proč se věnuji důkladnějšímu výkladu vybraných teorií a stavu diskuse k jejich tématům. Prezentovaná argumentace je pak v případě angažovaného zájmu studentů o porozumění určitému problému vhodnější pro kultivaci jejich rozvažování než rozhodná vysvětlující linie vedoucí k možnému řešení formulovaného problému. To je také důvod, proč sledované problémy a témata diskutuji v historizujícím pohledu: předpokládám, že vzhled do kontextu vzniku studovaného problému napomáhá jeho porozumění lépe než souhrn jeho aktuálního stavu. S obdobným poznávacím vlivem počítám i u profesně připravených čtenářů: převažující vliv specializované odborné přípravy může u mnohých z nich vyvolávat zájem o porozumění širším souvislostem jejich profesní kompetence; prezentace diskuse k aktuálním (nespecializovaným) problémům a jejich historie je pak rovněž plodnější pro zhodnocení jejich profesních zkušeností než návodná řešení.

Tímto stanoviskem ke způsobu zpracování zvoleného tématu se ovšem nechci vyvázat z vyhodnocení diskutovaných témat a řešení formulovaných badatelských problémů. To realizuji následujícím způsobem: jednak u každé kapitoly formuluji shrnující a hodnotící text, který také upozorňuje na návaznosti k poznatkům předcházejících kapitol; v závěrečném slově pak prezentuji způsob, jak hodnotím celý soubor tematických poznatků a interpretovaných problémů z hlediska své badatelské zkušenosti.

Na závěr úvodního slova bych chtěl zmínit ještě několik osobních badatelských okolností, které mne dovedly k tématu této monografie i k využití oborově otevřenějšího přístupu při jeho analýze. Pro badatele zaměřeného na studium společnosti je zřejmě důležité, jak se mu přihodí jeho životní existence, jaká doba a její výzvy i tísně ho doprovázejí. Domnívám se, že pro moji situaci a vnímání sociálních jevů bylo důležité několikrát „společenské vydechnutí po tísnivém období“. To první bylo po druhé světové válce, ale to jsem nebyl dostatečně vybaven, abych si mohl vyhodnotit proměny sociálního prostředí. Vydechnutí i vysoká očekávání bylo však možné vnímat i s těmito osobními dispozicemi (a později jsem si je dokreslil

studiem děl významných poválečných humanistů). Druhé období se týkalo 50. a 60. let 20. století a bylo pro mne již mnohem významnější. Zde jsem měl nejen určitou – i když převážně nicotnou – zkušenost z vysokého školství 50. let, ale také zřetelné povědomí o formách (přímého i nepřímého) násilí, jak se projevovaly v praktikách třídního boje v tomto období. Tisnivost 50. let výrazně polevila v osvěžující a povzbudivé zkušenosti z let 60., které jsem měl možnost prožívat již na akademické půdě. Silně na mne zapůsobila možnost seznámit se s texty různých vědců i sledovat, jak se obnovují určité obory, jak se prolamují hranice mezi obory a jak se odborné diskuse k aktuálním problémům stávají přitažlivé pro odbornou i laickou veřejnost. Uvedený příklon k hledání souvislostí mezi sociálními jevy mne přitahoval po celou dobu akademické kariéry. Silným impulzem byla pro mne možnost sledovat formování mezioborového pole pro výzkum vědy a techniky, ke kterému docházelo od 60. let 20. století na poli sociálních věd a na půdě západoevropských univerzit.

Poučná byla i badatelská zkušenost ze srovnávacích studií, které doprovázely proces vstupu ČR do Evropské unie. I zde se prosazovala snaha porozumět rozvojovým možnostem vědy a techniky v ekonomických i sociálních souvislostech, jak jsem to prezentoval v předcházející studii.¹ Badatelské zázemí této monografie má rovněž širší oborové zázemí. Bylo ovlivněno spoluprací s týmem Centra ekonomických studií při VŠEM, kde jsem měl možnost ověřovat úlohu inovací v růstu konkurenceschopnosti národních ekonomik a sledovat sociální i institucionální souvislosti inovačního tlaku na ekonomiku. Vhodným a osvěžujícím doplňkem pro sledování tohoto tématu pak bylo působení a přednášení na Fakultě humanitních studií UK, kde jsem se věnoval studiu sociálních jevů a institucí v jejich kulturních souvislostech.

K tomuto biografickému zázemí mého akademického usilování bych rád doplnil ještě jednu zkušenost. Snaha o porozumění sociálním jevům v jejich souvislostech a ochota vzít v úvahu poznatky různých oborů mne vedla ke stanovisku, že odborná veřejnost nedoceňuje význam studia institucí a v této situaci se pak mezi občanskou i politickou veřejností snadno prosazují zjednodušené představy o institucích. Je pak pochopitelné, že dochází k lehkomyšlnému zacházení s nimi nebo k bezradnosti vůči jejich latentnímu působení. Tato kulturní zkušenost mne ovlivnila při volbě tematického rámce předkládané monografie i při interpretaci sledovaných badatelských problémů.

1 Karel Müller, 2002, *Industriální zdroje, ekonomický růst, sociální změna*. Praha, Sociologické nakladatelství.

1. Inovace - předmět sociálněvědních bádání a agenda politického rozhodování

Inovace je pojem, který je dnes široce uplatňován nejen v odborné komunikaci, ale proniká také do veřejných politických diskusí i do kontextu běžných každodenních problémů. Jeho základním posláním je označovat změnu v prostředcích lidského jednání, která je společensky užitečná. Z pohledu odborné veřejnosti navazuje tento pojem na starší pojmy „objev“ a „vynález“, které se týkají změny ve vědeckém a technickém vědění a jsou používány převážně v technicky zaměřené komunikaci. V běžném rozhovoru sice o někom říkáme, že je vynalézavý, nebo konstatujeme, že jsme něco objevili nebo někdo něco objevil či se něco objevilo, málokdy však označujeme nějakou změnu v každodenním životě pomocí pojmů objevu nebo vynálezu. Zde se oba pojmy používají spíše ve smyslu dispozice k jednání, ne jako jeho výsledky.

V každodenním rozhovoru je změna označována spíše pojmovou dvojicí moderní/nemoderní; tuto pojmovou rozdílnost používáme při hodnocení různorodých prostředků praktického života nejen podle novosti jejich použití, ale také podle jejich sociální úlohy. Nejde tedy o „moderní auto“ jen ve smyslu jeho technických parametrů, ale také o symbolickou úlohu tohoto dopravního prostředku, protože tento pojem odkazuje k sociálnímu postavení obecně a k jeho vlastníkovvi zvláště. Prostředek tak sehrává určitou socializační úlohu. Příznačným jevem tohoto druhu je móda, která socializačního efektu dosahuje pomocí estetických forem hodnocení. Srovnáme-li způsoby a formy, jak se utváří hodnota v módní oblasti nebo jak u lidí převládne poznatek, že něco je moderní, se způsoby a formami, jak dochází k objevu nebo vynálezu, vzniká bezpochyby řada zajímavých rozdílů, které lze využít pro formulaci zvědavých otázek o tom, jak se novota prosazuje v různých sociálních oblastech. Hledání odpovědí na takové otázky je také výzvou pro odbornou diskusi, které se chci v tomto textu věnovat. V oblasti odborného bádání je pojem

inovace uplatňován jako výraz pro zkoumání systematického zdokonalování prostředků produktivních činností a společenských okolností, které vedou k mobilizaci tohoto prostředku výroby i k reflexi jeho důsledků pro společnost.

Pojem inovace se tedy ustavuje v oblasti sociálních, zejména ekonomických věd jako poznávací prostředek, který umožňuje zkoumat významy technického vědění při zdokonalování technických prostředků výroby. Při zkoumání rostoucího významu technicky zprostředkovaných změn ve výrobě a ekonomice, které se stávají důležitým jevem 20. století, je nutno mít na paměti, že změna a přesahování daného stavu jsou civilizačně „zakódovány“ v úloze moderního vědění, jak to vyplývá z povahy modernity a její osvícenské vize. Ta se nejprve prosazovala v kontextu růstu vědění o přírodě a jeho univerzální platnosti. Později byla podpořena i rozvojem věd o společnosti, které důkladněji specifikují faktory ovlivňující sociální změny či sociální síly bránící se změnám. Důkladnější zkoumání vztahů mezi ekonomikou a technikou, které bylo v první polovině 20. století utvářeno koncepcí inovací, bylo ovlivňováno širší diskusí o povaze a faktorech sociální změny a otázkami, zda zdrojem sociálních změn je kapitalismus (soukromé vlastnictví a tržní konkurence) nebo industriální prostředky a prostředí² (podporující růst sociální diferenciace i provázanosti), či ambivalentně založené procesy racionalizace.

Klíčovým autorem, který zařazuje studium inovací do širšího rámce sociálního uspořádání moderních společností je Josef Alois Schumpeter (1883–1950). Životnost jeho díla spatřuji v tom, že se mu podařilo vytvořit poznávací rámec jak pro hledání základních jednotek inovačních procesů (artefaktů, aktérů), tak i pro porozumění rámcovým okolnostem, které inovační procesy umožňují a orientují. Jak zjistíme dále, několikrát pokusy o oživení jeho učení (neoschumpeterovské přístupy) neustále aktualizují jeho poznávací přístup podle nových forem technizace ekonomiky, ekonomizace techniky i jejich sociálních a kulturních důsledků. Při analýze této nelehké otázky se ovšem projevují metodologické problémy (dilema mezi strukturou a jednáním nebo problémy sociálního konstruktivismu), které s ohledem na silnou úlohu

2 Prostředek je obvykle chápán jako nezávislý na cíli, ke kterému je využíván, resp. se tvrdí, že prostředky lze použít k jakémukoliv cíli. Tuto interpretaci nesdílím. Předpokládám, že prostředek je momentem zprostředkování, které nemůže být zcela odtrženo od hodnotících pravidel v daném prostředí, ve kterém je prostředek uplatňován. Např. prostředek uspokojení užité hodnoty se včleňuje do hledisek směny a nalézá svou hodnotu. V následujícím textu uplatňuji tento předpoklad tím, že spojuji pojem prostředku (instrumentality) s pojmem prostředí (rámcem finality). Tématu se budu věnovat důkladněji až při analýze médií moci.

technicko-ekonomických forem inovací umožní zařadit poznatky ze studia inovací do diskuse o epistemologických otázkách sociálních věd i do koncepčních představ o povaze současných – moderních – společností.

Následující text navazuje na poznatky prezentované v předcházejících studiích (Müller 2002; Müller, Srholec 2006), kde jsem význam Schumpeterova díla zdůraznil zařazením mezi klasické badatelské koncepce ekonomických věd (spolu s neoliberalními a keynesiánskými přístupy). V uvedených i následných studiích jsem se věnoval celému spektru analytických nástrojů a výsledků studia inovací – teoretickým přístupům, empirickým výzkumům, zdokonalování statistických indikátorů, možnostem využití poznatků statistických šetření a srovnávacích metod i problémům inovačních politik.³ V následujícím textu se chci více věnovat kontextu teoretických (neoschumpeterovských) interpretací inovací – tedy způsobům, jak sociální vědy formují koncepce a indikátory sociální skutečnosti, jak tyto koncepce reagují na panující ideové a ideologické představy a jak soubory odborného vědění ovlivňují politickou formulaci problémů dané doby a specifikaci prostředků k jejich řešení. Jde tedy spíše o historicko-srovnávací a kvalitativní úhly pohledu. Segmenty kvantitativních dat budu tentokrát využívat selektivně k dokreslení míry typičnosti a normativnosti diskutovaných projevů či situací.

1.1 Průkopnická úloha ekonomických věd při studiu zdrojů a efektů inovací

Zakladatelský přínos Josefa Schumpetera v oblasti ekonomického studia inovací je dnes nejméně viditelný v klasifikacích inovací a jejich využití

3 V předcházejících analýzách inovací jsem uplatňoval teoreticko-empirické spektrum analytických nástrojů: v teoretické dimenzi jsem se zabýval koncepcemi, které reflektují a interpretují inovační aktivity i jejich efekty, a v empirické dimenzi jsem využíval dostupné statistické databáze. Sledoval jsem, jak nezbytnou korespondenci mezi teoretickou a empirickou dimenzí, tak i využitelnost takto tvarovaných poznatků pro lepší porozumění inovačním zdrojům v ČR. Posledně jmenovaný praktický efekt byl nejprve ovlivněn realizací politického rozhodnutí o vstupu do EU a přístupovým vyjednáváním, při kterém byly také využívány poznatky o inovačních zdrojích a politice v ČR. Přirozeně bylo v kontextu této politické podpory oprávněné využití metod komparativní makroanalýzy – přispěla zejména k vymezení strukturálních závislostí domácích inovačních zdrojů a možností jejich transformace. V následném období jsem podpořil studium inovací v možnostech spolupráce na projektu výzkumu konkurenceschopnosti ČR. Tento projekt koordinovalo Centrum ekonomických studií při VŠEM a jeho výsledky byly každoročně prezentovány v ročenkách konkurenceschopnosti v letech 2005–2010 (Kadeřábková et al. 2005; CES VŠEM, NOZV NVF 2011). V tomto rámci se nabízela možnost důkladněji analyzovat možnosti i meze ekonomické analýzy inovací.

ve statistickém monitoringu inovačních zdrojů, aktivit i efektů na úrovni firem, zpracovatelských odvětví, regionů, národních států i v mezinárodním srovnání. Méně je však reflektován jeho koncepční přístup, který interpretuje úlohu inovací v širším ekonomickém a socio-kulturním rámci. Bude proto výhodné začít diskusi k Schumpeterově dílu oním viditelnějším a prvně jmenovaným přínosem a posléze se věnovat jeho koncepční interpretaci inovačně založené ekonomiky a společnosti.

Schumpeterovo vymezení inovací bylo ovlivněno zřetelně viditelnou institucionalizací způsobů tvorby a praktického využití odborného vědění: historicky bylo zřejmé, že autonomně vytvářené vědecké poznání může být využito v praktické průmyslové činnosti; současně již fungovaly zárodky průmyslového výzkumu, které doplňovaly poznatky o možnostech a problémech uplatnění vědeckých poznatků v konkrétní výrobní aktivitě. Tyto okolnosti vedly k potřebě pojmového rozlišení mezi vědeckým vynálezem a inovací. Rozlišení je nutné nejenom proto, že inovace nemusí být založena na vědeckém objevu, ale i z toho důvodu, že inovací se rozumí zavedení nových nápadů do ekonomické praxe. Vynález a inovace mohou být úzce spojeny a následovat v rychlém sledu za sebou, často jsou však realizovány odděleně a může také trvat řadu let, než vynález najde své praktické uplatnění (a řada vynálezů je nikdy nenajde).

Uvedené rozlišení vyplývá také z rozdílných prostředí, která koordinují tvorbu vynálezů a tvorbu inovací. Prvně jmenované se vyznačují komunikačně komunitními a veřejnoprávními rysy a posledně jmenované pak konkurenčním a komodifikačním rámcem. Dnešní úsilí o mobilizaci spolupráce univerzit s průmyslem zřetelně dotvrzuje význam tohoto rozlišení. Další problém, který Schumpeter řešil při vymezení pojmu inovací, souvisel s určením míry novosti produktu či výrobního postupu. Je dostačující, aby inovace přinášela něco nového pouze pro firmu, která ji zavádí do praxe, nebo musí být nová pro celou oblast dané ekonomické aktivity (např. odvětví či zemi), anebo by měla být dokonce nová celosvětově? Je inovací pouze uplatnění radikálně nové technologie nebo i postupné vylepšování již existujících technologií? V Schumpeterově vymezení inovace jako prostředku konkurenční výhody⁴ se rozlišuje mezi radikální

4 Princip konkurenční výhody lze objasnit pomocí srovnání s principem výhody komparativní; posledně jmenovaný princip spočívá ve snadnějším nebo lepším přístupu k produktivním faktorům, zejména surovinám, ale také k pracovní síle nebo odbytištím. Expanze (kapitalistických) tržních forem vedla k tomu, že tento typ výhody se postupně vyčerpával – přístup k surovinám byl již obsazen, zásoby surovin se ztenčovaly, využití fyzických sil se dostávalo k maximu lidsky přijatelných hranic, odbytiště se také začala zmenšovat, jakmile spotřeba opouštěla růstový a materialistický režim a začala silněji sledovat individualizovaný kultivační rámec. Princip konkurenční výhody vidí zdroje tržního úspěchu ve schopnosti tržních aktérů

a inkrementální inovací: radikální inovace vyvolává dlouhodobě založené ekonomické cykly; inkrementální inovace pak posiluje využití nového technického řešení v rozmanitých ekonomických kontextech.

Vliv schumpeterovské interpretace je nejvíce patrný v klasifikaci druhů inovací. Schumpeter vymezil pět základních druhů inovací: 1) zavedení nového produktu (neznámého pro jeho spotřebitele) nebo kvalitativně nových vlastností produktu, 2) zavedení nového způsobu výroby, tj. metody dosud nepoužité v daném odvětví, která však nemusí být nutně založena na novém vědeckém objevu, 3) otevření nového trhu, tj. trhu dosud neobsazeného produkty z daného odvětví a dané země bez ohledu na to, zda daný trh již existuje, 4) využití nového zdroje prvotních vstupů (surovin a polotovarů) opět bez ohledu na to, zda již existují nebo musejí být nově vytvořeny a 5) změna organizace podnikání jako je vytvoření nebo rozbití monopolní pozice na trhu (Müller, Srholec 2006). Schumpeter (1934) tedy chápal inovace velmi široce jako produktové, procesní i organizační změny, které nemusejí pramenit z nových vědeckých objevů, ale mohou být i novou kombinací již existujících technologií či jejich uplatněním v novém kontextu. Výše uvedené technické charakteristiky inovací jsou dnes plně využity v metodice (Oslo manuál), která je uplatňována ve statistických šetřeních inovací.⁵

Z hlediska této studie je však Schumpeterův přínos mnohem významnější v tom, jak interpretuje úlohu inovací ve fungování kapitalistické tržní ekonomiky. Zde je nutno připomenout intelektuální prostředí, které rodáka z moravské Třešti formovalo. V první dekádě 20. století dokončil studium na vídeňské univerzitě, posléze působil v univerzitním prostředí, které bylo ovlivněno jak intenzivními diskusemi o pojetí ekonomické vědy (historická a marginalistická škola), tak i mezioborovou diskusí k metodologickým otázkám věd o společnosti (Vídeňský kruh); získal i praktické zkušenosti z politického života, které sledoval z hlediska možností liberálně demokratického vládnutí v podmínkách rostoucího vlivu byrokratické.⁶

zdokonalovat pracovní postupy a produkty, které lze dosáhnout pomocí nových poznatků. Odborné vědění se tak stává svébytným produktivním faktorem.

- 5 Oslo manuál byl uplatněn v domácích statistických šetřeních až po vstupu do OECD. Je však nutno dodat, že na význam technických aspektů inovací upozornil F. Valenta, jenž se výrazně zasloužil o propagaci problematiky inovací mezi naší odbornou veřejností v 60.–80. letech 20. století; autor hledal zdroje inovací zejména v propojení jejich technických a regulativních dimenzí (Valenta 1969); jeho koncepce byla uplatněna rovněž ve statistických šetřeních inovací, která ve druhé polovině 80. let 20. století realizoval domácí federální statistický úřad.
- 6 Zde je nutno dodat, že Schumpeter tvořil ve výrazně radikalizovaném duchovním středoevropském klimatu na přelomu 19. a 20. století. Byl silně a bezprostředně ovlivňován jeho

V širším socioekonomickém rámci navazuje Schumpeterova koncepce inovací na Marxovu interpretaci stavu a perspektivy kapitalismu, na formativní rozpor mezi povahou výrobních sil, které v důsledku uplatnění vědy jako bezprostřední výrobní síly směřují ke všeobecnosti, a soukromovlastnickou povahou výrobních vztahů. Pokud převedeme tuto Marxovu tezi z obecného (hegelovského) pojmosloví do konkrétních a soudobých pojmů, pak lze tvrdit, že Marx upozorňuje na „internalizaci“ vědy do kapitalistického tržního režimu, na propojení ekonomiky a techniky. Schumpeter rozvíjí tuto tezi jak v návaznosti na interpretaci vlivu inovací (zejména radikálních) na cykličnost ekonomického růstu, tak i s ohledem na celkové uspořádání kapitalismu jako společenské formace. Kritizuje vymezení vědeckých a technických zdrojů jako externalit (kapitalistické tržní ekonomiky) a doporučuje chápat technicko-výrobní aspekty jako bezprostředně závislé na ekonomických aspektech, a to nejen v jejich podobě výrobních faktorů, ale i jako institucionálních a motivačních okolností.

Když zkoumal souvislosti mezi (makroekonomickými) rovnovážnými či stabilizujícími rysy kapitalistické ekonomiky (v té době je teoreticky zpracovával Walras a Schumpeter na jeho práci kriticky navazoval) a mezi jejich motivačním (mikroekonomickým) zajištěním pomocí evidentního tíhnutí k výkonu a ke změně, kladl si otázku, zda tato dynamická dimenze nesouvisí spíše s technickým rozvojem než s motivací podnikatele k dosažení maximálního zisku. Jeho stanovisko je následující: „Odpověď musí být negativní. Uskutečňování oněch technických zdokonalení přísluší k podstatě oné honby ... Je proto chybné, jestliže se, jak to činí mnozí ekonomové, kapitalistický podnik a technický pokrok chápou jako dva faktory v pozorovaném výrobním rozvoji“ (Schumpeter 1946: 181). Je však nutno připomenout, že vzájemné propojení kapitalistického podnikání a techniky představuje pro Schumpetera pouze jeden z faktorů, který vedl k rozmachu kapitalistické civilizace; mezi další faktory řadí zejména úlohu státu při sledování politických cílů včetně podpory obchodu, úlohu zlata při garanci

hlavními tématy: metodologickými spory (mezi Mengerem a Schmollerem na půdě ekonomie), spory o povaze monopolizace a rovnováze průmyslového a finančního kapitálu (Hilferding), reflexí negativního vlivu „opožďování“ střeoevropských zemí v modernizačních změnách i celkovým intelektuálním úsilím o nalezení cest liberalizace ve střeoevropském kulturním prostoru. Schumpeter patřil k liberálně orientovaným myslitelům (byl silně ovlivněn M. Weberem a kruhem okolo *Kölner Zeitschrift für soziale Wissenschaft*), zřetelně vnímal nepříznivé podoby modernizačních změn ve střeoevropském prostředí (korporativistické rysy v ekonomice a politice, jejich nedostatečné oddělení, nadměrný vliv státu a finančního kapitálu, vázanost byrokracie na předkapitalistické formativní rysy) a kulturní bariéry, které bránily liberalizačním změnám.